

Narušavanje podele i ravnoteže vlasti: dominacija egzekutive u Srbiji

Tara Tepavac

Luka Glušac

80

U novom izveštaju o stanju slobode u svetu „*Freedom in the World 2019*“ (Freedom House 2019), prigodno naslovljenom *Demokratija u povlačenju*, Srbija je nazadovala od slobodne na delimično slobodnu državu. Izveštaj podvlači između ostalog pitanje politizacije državnih institucija, znatnu kontrolu zakonodavnog procesa od strane izvršne vlasti, te marginalizaciju opozicije. Centralizacija moći u rukama izvršne vlasti, zajedno sa slabljenjem mladih demokratskih institucija ustanovljenih nakon 2000. godine, predstavlja zabrinjavajući trend koji utire put za povratak autoritarnih praksi u Srbiji. Stabilne, snažne i odgovorne institucije zasnovane na principima dobre uprave, preduslov su vladavine prava, a time i demokratije, jer osiguravaju funkcionisanje sistema podele i ravnoteže vlasti u praksi. Suprotno tome, slabe institucije omogućavaju političkoj eliti dovoljno diskrecije u oblikovanju novih pravila prilagođenih njihovim interesima (Kleibrink 2015). Posmatrajući pravno-institucionalni okvir, država Srbija je prema ustavnom uređenju konstituisana kao građanska demokratija, zasnovana na

vladavini prava koja se ostvaruje „podelom vlasti, nezavisnom sudskom vlašću i povinovanjem vlasti Ustavu i zakonu“ (Ustav, čl. 3), odnosno na jedinstvenom pravnom poretku sa uređenjem koje se zasniva na podeli vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku. Ustav određuje da se odnos ove tri grane vlasti zasniva na „ravnoteži i međusobnoj kontroli“ kao i da je sudska vlast nezavisna (čl. 4), dok zakoni bliže uređuju položaj i ulogu svake od tri grane vlasti, kao i ključne elemente njihove vertikalne i horizontalne odgovornosti.

Prema ustavnom dizajnom, Vlada, kao nosilac izvršne vlasti u Srbiji, uređuje i vodi državnu politiku, sprovodi zakone koje usvaja parlament, predlaže zakone i rukovodi radom državne uprave (čl. 122-125). Oličenje zakonodavne vlasti predstavlja Narodna skupština, određena kao najviše „predstavničko telo i nosilac ustavotvorne i zakonodavne vlasti u Republici Srbiji“ (čl. 98). Uređivanjem njegovih nadležnosti, ustavno uređenje Srbije instituciji parlamenta predviđa ključnu ulogu u oblikovanju i razvoju državnog uređenja, izboru Vlade, kao i izboru ključnih funkcija u okviru sudske grane vlasti i kontrolnih tela. Nadležnosti parlamenta, preciznije uređene Zakonom o Narodnoj skupštini i Poslovnikom Narodne skupštine, uz izbornu ulogu obuhvataju i predstavničku ulogu, zatim zakonodavnu kao i ulogu nadzora odnosno kontrole nad radom Vlade. Sa druge strane, pravno-institucionalnim okvirom definisana je i politička odgovornost ovih institucija za svoj rad, kao i sistem polaganja računa (tzv. *political accountability*). Tako parlament za svoj rad odgovara direktno građanima putem izbora. Parlament odlučuje o izboru Vlade i nadzire njen rad, uz mogućnost da odluči o prestanku mandata Vlade i ministara, a Vlada odgovara parlamentu za politiku koju sprovodi, za izvršavanje zakona i drugih opštih akata koje parlament usvaja, kao i za rad organa državne uprave. Sistem polaganja računa dalje nas vodi do ministara koji su za svoj rad i za

stanje u oblasti iz delokruga ministarstva odgovorni predsedniku Vlade, Vladi i Narodnoj skupštini. Konačno, sudska vlast prema Ustavu počiva na načelu samostalnosti i nezavisnosti.

Iz ustavnog uređenja dakle proizlazi da državno uređenje Srbije *de jure* počiva na vladavini prava koja se temelji na podeli vlasti, odnosno na sistemu „kontrola i ravnoteže vlasti“. Pa ipak, istraživanja su već pokazala da je ravnoteža između tri grane vlasti u Srbiji *de facto* narušena usled centralizacije moći u rukama izvršne vlasti, uz sve češće zloupotebe procedura i opstrukcije rada parlamenta i drugih institucija koje nadziru odnosno kontrolišu rad izvršne vlasti (Tepavac 2019; Stojiljković et al. 2015). Štaviše, alarmantni trendovi urušavanja uloge, uticaja i moći parlamenta u Srbiji, posebno u pogledu nadzora nad izvršnom vlasti kojeg u praksi skoro da nema, ozbiljno narušavaju sistem ravnoteže i podele vlasti u Srbiji. Dugogodišnji izostanak ozbiljne parlamentarne kontrole izvršne vlasti, nerazvijena i nedelotvorna saradnja Narodne skupštine sa telima koja bira i koja su mu za svoj rad odgovorna, izostanak parlamentarne debate i suštinske rasprave u plenumu, kao i neodgovornost narodnih poslanika, doprineli su sistemskom urušavanju položaja parlamenta u Srbiji. Stoga parlament sve češće stiče epitet marginalizovane „glasačke mašine“ koja potvrđuje odluke Vlade, umesto da nadzire njen rad.

Ovim radom težimo da pokažemo da je dominacija moći izvršne vlasti u Srbiji otišla dalje od *de facto* „prevlasti“ nad parlamentom, već i da ima najdirektniji uticaj na urušavanje celokupnog sistema podele vlasti kroz faktičko onemogućavanje nezavisnog delovanja sudske vlasti i kontrolnih tela, ali i obesmišljavanja učešća civilnog društva u kreiranju javnih politika. Drugim rečima, ovim radom želimo da demonstriramo kontinuiranu intenciju izvršne vlasti da daljom centralizacijom moći i neutralisanjem svih institucija

koje njen rad kontrolišu odnosno nadziru, svoj primat ojača i ustoliči. Ovakav vid centralizacije moći u rukama egzekutive posebno je zabrinjavajući u kontekstu krhke i nekonsolidovane demokratije, kakva je u Srbiji. Štaviše, upravo su slabost institucija, koje nisu u stanju da pruže dovoljno snažne garancije demokratije, i autoritarni politički akteri koji koriste njihovu slabost da bi stekli i zadržali vlast, dve ključne karakteristike koje definišu novi oblik „kompetitivnih autoritarnih režima“ na Zapadnom Balkanu (Bieber 2018: 340-341). Svakako treba napomenuti i značaj pitanja centralizacije moći unutar same egzekutive, koja prema ustavnom uređenju predviđa dvoglavu izvršnu vlast sa ključnom ulogom Vlade odnosno premijera, a ne predsednika države. S obzirom na to da je fokus ovog rada usmeren na odnos tri grane vlasti, nećemo se dublje baviti pitanjem odnosa moći unutar izvršne vlasti.

Rad ima sledeću strukturu. U prvom delu pokazujemo na koji način je izvršna vlast uzurpirala parlament. U drugom demonstriramo kako je parlament umesto zaštitnika i glavnog saveznika nezavisnih kontrolnih tela zapravo razvio praksu ugrožavanja njihovog rada i kako je postao agora za napade na njihove čelnike. Konačno, u trećem delu se fokusiramo na to kako je proces pripreme ustavnih amandmana doneo i najavu degradiranja nezavisnosti sudske grane vlasti daljom politizacijom sudstva i jačanjem političkog pritiska na ključne pravosudne organe. U ovom delu se ilustruju i napadi na strukovna udruženja, kreiranje paralelnog civilnog društva kao megafona vladajuće većine, ali i zabrinjavajući trend relativizovanja i arbitrerne interpretacije svake kritike, bila ona upućena od domaćih ili stranih stručnih instanci. U zaključku su sumirani nalazi istraživanja.

Otimanje parlamenta: kako izvršna vlast uzurpira zakonodavnu

Institucija parlamenta smatra se esencijalnim delom državnog uređenja, s obzirom na to da je danas prisutna u svim državama, kako demokratskog tako i u autoritarnog uređenja. Upravo se snaga odnosno moć parlamenta i njegov odnos sa izvršnom vlašću, odnosno „šta legislativa može da uradi i način na koji je ojačana ili potkopana“, često posmatra kao lakmus papir u utvrđivanju razlika između režima i političkih ishoda (Wilson i Woldense 2018: 587). Vilson i Voldens pokazali su da je paleta moći koje parlament ima na raspolaganju i koristi u praksi, u snažnoj korelaciji sa stepenom razvoja demokratije u datom sistemu (Wilson i Woldense 2018: 596, 600).

84

U Srbiji je konstatacija da „parlament očigledno više nije mesto gde stanuje moć“ (Pajvančić 2009: 38) prisutna već više od deset godina, kako u stručnim i naučnim krugovima, tako i u nalazima istraživanja javnog mnjenja koja svedoče o izrazito niskom poverenju građana u instituciju parlamenta. Međutim, proces strukturne uzurpacije zakonodavne od strane izvršne vlasti, koji u proteklih nekoliko godina uzima sve više maha, doveo je do potpunog narušavanja Ustavom predviđenog uređenja vlasti. Koncentracijom moći u rukama izvršne vlasti, centralizacijom uticaja političkih partija nad narodnim poslanicima, parlament je umesto kontrolora Vlade pretvoren u pukog izvršioca njenih direktiva.

Uzurpacija parlamenta od strane izvršne vlasti može se ilustrovati načinom odnosno merom u kojoj Narodna skupština koristi odnosno simulira korišćenje procedura i mehanizama koje ima na raspolaganju u vršenju svojih funkcija. Ako pogledamo način na koji parlament usvaja zakone i druge

propise, videćemo da se plenum umesto prostora za parlamentarnu debatu o predlozima novih i novelama postojećih zakonskih rešenja, znatno češće svodi na puki podijum na kome poslanici iz redova vladajuće većine ponavljaju stotine izlišnih amandmana bez suštinski relevantnog sadržaja kako bi potrošili sve vreme predviđeno za diskusiju. Nedeliberativnost kao odlika procesa usvajanja zakona ogleda se i u prekomernoj upotrebi hitne procedure za usvajanje novih zakona, kao i izmena i dopuna zakona. Naime, u aktuelnom sazivu, do kraja 2018. godine 70% novih zakona i izmena i dopuna zakona usvojeno je po hitnom postupku, koji ne ostavlja prostor za javnu raspravu niti za suštinsku parlamentarnu debatu, dok se redovnom procedurom usvajaju najčešće zakoni o ratifikacijama međunarodnih sporazuma (Tepavac 2019). Uz to, Vlada predstavlja skoro pa ekskluzivnog predlagača zakona koje Narodna skupština usvaja, s obzirom na to da je od početka aktuelnog saziva skupštine predložila 97% usvojenih zakona, dok je postojanje drugih ovlašćenih predlagača predviđenih Ustavom u praksi obesmišljeno (Tepavac 2019). Primetna je i novina u parlamentarnoj praksi, prema kojoj vladajuća većina u protekle dve godine opstruira rad parlamenta ne zarad lakšeg donošenja odluka, već kako bi sprečila mogućnost za debatu i razmenu mišljenja sa predstavnicima opozicije. Skupštinske procedure se flagrantno zloupotrebljavaju i krše (Tepavac 2017), o čemu najbolje svedoči način na koji je usvajan Zakon o budžetu u protekle dve godine. Još ekstremniji primer je zakazivanje jedanaeste vanredne sednice u februaru 2019. godine na osnovu zahteva poslanika kojima je prestao mandat. Ta situacija nadilazi kršenje parlamentarnih procedura i otvara pitanje krivične i druge odgovornosti umešanih.

Uz degradiranje zakonodavne uloge parlamenta, mehanizmi za parlamentarnu kontrolu u praksi takođe *de facto*

ne funkcionišu. Primetan je trend urušavanja prethodno ustanovljene dobre prakse sporadičnom i površnom primenom raspoloživih mehanizama. Izveštaji kontrolnih tela nisu razmatrani u plenumu od 2014. godine. Javna slušanja, ranije primer dobre prakse u razvoju parlamentarizma u Srbiji, danas se koristi sve ređe. Nakon što su uvedena u naš pravno institucionalni okvir 2010. godine, javna slušanja zaživela su kao relativno redovna praksa između 2011. i 2015. godine. Nakon 2013. godine, kada je zabeležen najveći broj sa 28 održanih javnih slušanja, beleži se njihov znatan pad. Tako ih je u 2016. godini bilo ukupno sedam, dok je u naredne dve godine održano svega po jedno (Tepavac 2019: 28-29). Sa druge strane, mehanizmi nadzora i kontrole koji se i dalje koriste, u praksi se često tek formalno sprovode. Poslanička pitanja, kao jedan od najrasprostranjenijih mehanizama parlamentarne kontrole, organizuju se neredovno, dok institut poslaničkog pitanja na aktuelnu temu nije korišćen niti jednom od 2013. godine. U poređenju sa prethodnim sazivima Narodne skupštine, poput osmog saziva (od 11. juna 2008. godine do 31. maja 2012. godine), kada je mehanizam poslaničkog pitanja iskorišćen ukupno 18 puta, u aktuelnom sazivu (od 3. juna 2016. godine) iskorišćen je ukupno osam puta zaključno sa martom 2019. godine (Tepavac 2019: 16-17). Sa druge strane, kada se organizuju, koriste se kako bi poslanici vladajuće većine zatrpali Vladu svojim „prijateljskim” pitanjima obesmišljavajući time suštinu samog mehanizma.

Nezadovoljstvo poslanika opozicije radom parlamenta, zloupotrebama i kršenjem parlamentarnih procedura i demokratskim deficitom u parlamentarnoj praksi, kulminiralo je početkom 2019. godine, kada su poslanici napuštanjem sednica plenuma stupili u bojkot parlamenta (Otvoreni parlament 2019: 9-11). Bojkot karakteriše znatna neusaglašenost u pristupu opozicije, čak i unutar poslaničkih grupa, uključujući razlike u načinu na koji pos-

lanici opozicije objašnjavaju razloge za bojkot parlamenta, određuju njegov početak i definišu svoja očekivanja. Podeljena su i mišljenja o njegovom ishodu, neizvesnom u pogledu uspeha u promeni spornih praksi i povratku suštinskog dijaloga u plenum. Iako su приметne određene promene u postupanju vladajuće većine, poput smanjenje upotrebe „bravo“ amandmana, kao i stavljanja dva predloga zakona podneta od strane opozicionih poslanika na temu Vojvodine na dnevni red parlamenta, pouzdanih pokazatelja suštinskog i dugoročnog unapređenja rada parlamenta i dalje nema.

Nestabilnost parlamentarizma u Srbiji održava se i u čestim izborima na svim nivoima, kao i nepotpunim skupštinskim ciklusima, koji znatno otežavaju praćenje i merenje učinka vlasti. Tako su u proteklih šest godina, osim redovnih parlamentarnih izbora 2012. godine, dvaput održani vanredni parlamentarni izbori (2014. i 2016. godine), jedni predsednički izbori (2017. godine), kao i lokalni izbori u Beogradu i četiri opštine širom Srbije, čime su izbori postali su svakodnevna pojava koja paradoksalno dovodi do njihovog obesmišljavanja (Branković i Cvejic 2018).

Atmosfera urušavanja položaja, dostojanstva i ugleda institucije Narodne skupštine podriva njen legitimitet i doprinosi njenoj daljoj marginalizaciji. „Parlament mora da obavlja neku vrstu kritične mase funkcija, na odgovarajući način, ukoliko želi da sačuva makar minimalni rejting i funkcionalnost pa i preživljavanje“ (Vasović 2008: 94). Stoga ne iznenađuje izrazito nizak stepen poverenja koje građani imaju u parlament. Na primer, svega 13% građana smatra da poslanici u Skupštini Srbije zastupaju interese običnih građana (CRTA 2019: 22). Iako ga neki od poslanika uključenih u bojkot smatraju izrazom solidarnosti sa građanima koji mesecima protestuju širom Srbije, ovaj čin nije doprineo jačanju poverenja građana s obzirom na to da tek jedna desetina građana podržava bojkot parlamenta kao sredstvo političke borbe (Otvoreni parlament 2019: 10).

Prelivanje neravnoteže: narušavanje odnosa sa nezavisnim kontrolorima vlasti

Pojava i uporedni razvoj nezavisnih državnih tela verovatno je najzanimljiviji trend u javnom pravu u poslednjih pedesetak godina. Sredinom 70-ih godina 20. veka, Margaret Tačer promovisala je koncept regulatorne države, dok je nastankom hibridnog ombudsmana na Iberijskom poluostrvu, ovaj kontrolni organ inaugurisao u mehanizam za zaštitu i unapređenje ljudskih prava. Tako su u Evropi paralelno počeli da teku procesi utemeljenja regulatornih i kontrolnih tela nezavisnih od tri tradicionalne grane vlasti. Zbog toga se ova nezavisna tela često svrstavaju u tzv. četvrtu granu vlasti. Pojam i sadržaj četvrte grane vlasti predmet su brojnih debata (McMillan 2010; Wilkins 2016), te se u ovu kategoriju često svrstavaju i mediji i civilno društvo. U svakom slučaju, može se reći da su zajednička odlika svih „pripadnika“ četvrte grane vlasti neki elementi kontrolne funkcije, kao dodatak postojećem sistemu podele i ograničenja vlasti (Urošević 2018).

88

Kontrola izvršne vlasti jedna je od osnovnih funkcija parlamenta. Kako parlamenti nikada ne mogu imati dovoljno kapaciteta da neposredno kontrolišu rad celokupne izvršne vlasti, odnosno svih organa državne uprave, zakonodavci su se prevashodno opredelili da parlamentu dodele kontrolu vlade, koja je, pak, parlamentu odgovorna za rad organa državne uprave. Međutim, kako u Srbiji izvršna vlast *de facto* biva jača od zakonodavne, bilo je važno uspostaviti mehanizme za spoljašnju kontrolu organa uprave, ali i drugih nosilaca javnih ovlašćenja. S tim osnovnim motivom su nastala nezavisna kontrolna tela, kako bi vršili kontrolu pravilnosti i zakonitosti rada svih ostalih nosilaca javne vlasti, osim onih čija kontrola je obezbeđena kroz sistem podele vlasti,

odnosno kontrole i ravnoteže. Stoga su iz njihove nadležnosti, po pravilu, izuzeti parlament, šef države, vlada, sudovi i tužilaštva. Dakle, nezavisna kontrolna tela su zamišljena kao produžena ruka parlamenta.

Kako građani neposredno ostvaruju svoja prava i obaveze prevashodno pred organima uprave, države su najčešće uspostavljale nezavisne kontrolne organe za zaštitu prava građana. U pravnom sistemu Republike Srbije postoje tri nezavisna kontrolna tela sa mandatom u oblasti zaštite prava građana: Zaštitnik građana, Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti i Poverenik za zaštitu ravnopravnosti. Izgradnja i razvoj Zaštitnika građana, Poverenika za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti i Poverenika za zaštitu ravnopravnosti tekla je uzlaznom putanjom tokom prvih mandata prvih nosilaca ovih funkcija. Pod pritiskom međunarodne zajednice i civilnog društva, ali i rastuće svesti političke elite, obezbeđeni su im početni uslovi za rad i po većini ocena oni su u kratkom vremenskom roku uspeli da izgrade kredibilne, stručne i objektivne institucije. Naravno, to ne znači da su njihovi počeci bili laki. Štaviše, sva tri organa su imala ogroman posao ispred sebe. Morali su istovremeno da upoznajaju i druge državne organe sa svojom ulogom i funkcijom, ali i da informišu i edukuju građane o svom postojanju, mandatu i načinu obraćanja.

Parlament se ponekad naziva institucionalnim roditeljem nezavisnih kontrolnih i regulatornih tela iz razloga što rukovodioce ovih tela bira Narodna skupština i oni njoj odgovaraju za svoj rad. Posmatrano iz ugla njihovog mesta u organizaciji vlasti u Srbiji, parlament bi trebalo da bude s jedne strane zaštitnik, a s druge glavni partner i saveznik nezavisnih kontrolnih organa. Nezavisni kontrolni organi su, kako je napomenuto, i osmišljeni da pomognu parlamentu da obavlja svoju kontrolnu funkciju. Postojeća is-

traživanja su, pak, pokazala da Narodna skupština ne samo da nije izgradila konzistentan, predvidljiv i efikasan odnos sa njima, što je morala, već je, kako je dokazano na primeru Zaštitnika građana, umesto da bude njegov glavni zaštitnik nezavisnosti i najjači saveznik u zaštiti i unapređenju ljudskih prava, razvila praksu ometanja njegovog rada (Glušac 2018a). Drugim rečima, umesto da parlament i nezavisna tela sinergijski deluju u kontroli izvršne vlasti, parlament neretko pomaže izvršnoj vlasti u napadima i opstruisanju rada nezavisnih kontrolnih organa. Time što što je izvršna vlast *de facto* jača od zakonodavne, obesmišljava se kontrolna uloga parlamenta.

90

Dokaz toga je da Skupština niti samostalno koristi mehanizme kontrole izvršne vlasti koji su joj na raspolaganju, kako je u prethodnom delu rada pokazano, niti koristi rezultate rada nezavisnih kontrolnih tela. Naime, dok su aktivnosti kontrolnih tela u najvećoj meri operativno usmerena ka javnoj upravi, adresat njihovih strateških nalaza, najčešće sumiranih i predstavljenih u godišnjim i drugim izveštajima, prevashodno je Skupština. Nažalost, u Srbiji je razmatranje godišnjih i drugih izveštaja verovatno najslabija tačka u odnosu nezavisnih kontrolnih tela i Skupštine. Alarmantan je podatak da je Skupština poslednji put u plenumu razmatrala godišnje izveštaje nezavisnih kontrolnih tela 2014. godine, kada je usvojila zaključke na izveštaje ovih tela za 2013. godinu. Zaključci su usvojeni i godinu dana ranije. Nakon 2014. godine, samo su skupštinski odbori razmatrali izveštaje i ponekad donosili predloge zaključaka, ali koji potom nisu usvajani, jer se nikada nisu našli na dnevnom redu Skupštine. Na taj način se u potpunosti obesmišljava i izveštavanje kontrolnih tela i rad skupštinskih odbora.

Čak i kada je Skupština u plenumu usvajala zaključke povodom godišnjih izveštaja, na primer, Zaštitnika građana i Poverenika za zaštitu ravnopravnosti, ona potom nije

pratila njihovo izvršenje. Iako se usvajajući povodom razmatranja Redovnog godišnjeg izveštaja Poverenika za zaštitu ravnopravnosti za 2013. godinu Skupština „obavezala da će u okviru kontrolne funkcije nad radom Vlade doprinositi doslednom sprovođenju zakona iz ove oblasti“ (Zaključak 2014), to potom nije činila. Skupštinski odbori su bili jednako pasivni i u sprovođenju sopstvenog Zaključka da će „ostvarivanju zakonodavne i kontrolne funkcije Narodne skupštine, pratiti rad izvršnih organa sa stanovišta poštovanja preporuka Zaštitnika građana“ (Zaključak 2013). Najobećavajući su bili zaključci Skupštine povodom godišnjih izveštaja Zaštitnika građana za 2012, odnosno 2013. godinu, kojima je ona obavezala Vladu da joj periodično dostavlja informaciju „sa podacima razvrstanim po organima i imao-cima javnih ovlašćenja na nivou Republike, koja sadrži: podatke o broju preporuka koje je Zaštitnik građana uputio organima državne uprave i imao-cima javnih ovlašćenja na nivou Republike; broj izvršenih i broj neizvršenih preporuka; i razloge za nepostupanje po preporukama“ (Zaključak 2014; Zaključak 2013). Prema dostupnim podacima (Glušac 2018a), Vlada je samo jednom dostavila takvu informaciji (izveštaj) Skupštini i to sredinom 2015. godine, odnosno sa šest meseci zakašnjenja. Supština, niti nijedan njen odbor, nikada nije razmatrala ovaj vladin izveštaj, čime je dodatno obesmislila mehanizam koji je sama kreirala i kojim se konačno mogao uspostaviti sistem i trajno ojačati kontrolna parlamentarna funkcija. Time što Skupština ne primorava Vladu da sprovodi odluke kontrolnih tela i o tome je izveštava, narušava se institucionalni dizajn i međusobni odnos grana vlasti.

Mada nisu pokušali smenu ni zaštitnika građana ni poverenika, zakonodavna i izvršna vlast se ne libe da koriste sve druge institucionalne mehanizme za otežavanje rada ovih institucija. Podsetimo, Skupštini je trebalo dve godine od

donošenja Zakona o Zaštitniku građana 2005. godine da izabere prvog ombudsmana, da bi potom prekršila slovo tog zakona kašnjenjem u izboru njegovih zamenika. Kasnije nije na vreme započela proceduru izbora novog ombudsmana, kada je 2012. godine isticao mandat Saši Jankoviću. U trenutku pisanja ovog teksta, Srbija već četiri meseca nema Poverenika za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti, jer je istekao drugi mandat Rodoljuba Šabića, a procedura izbora novog nije ni pokrenuta. I pored javnih zahteva od strane organizacija civilnog društva, medija, stručne i naučne zajednice, kao i preko 1550 pisama koje su građani podneli nadležnom skupštinskom Odboru za kulturu i informisanje zahtevajući da pokrene proceduru izbora novog Poverenika, pomenuti Odbor još uvek nije pokrenuo postupak, niti primio ni jedan predlog za izbor Poverenika.

92

Pored već istaknutog nerazmatranja godišnjih izveštaja, izvršna i zakonodavna vlast takođe neretko ignorišu mišljenja i zakonodavne inicijative nezavisnih tela, iako su zakonom obavezani da ih stave na svoj dnevni red. Statistika dostupna na veb sajtu Zaštitnika građana ukazuje da najveći deo njegovih zakonodavnih inicijativa nije usvojen. Od 244 inicijative, svega 55 je usvojeno (Zaštitnik građana, internet). Slično, stavovi Poverenika za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti najvećim delom su zanemareni prilikom priprema izmena propisa čije on sprovođenje kontroliše. Štaviše, neka od prihvaćenih rešenja bila su u direktnoj suprotnosti sa mišljenjem ovog organa.

Budžeti kontrolnih tela poslednjih godina ne samo da nisu bili razvojni, uprkos svim preporukama sadržanim u izveštajima Evropske komisije, ali i nacionalnim akcionim planova, već jedva da su obezbeđivali normalno funkcionisanje institucija, ali bez mogućnosti da značajnije ojačaju svoje kapacitete. Štaviše, Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti se našao u situaciji da Ministas-

rtvo finansija nije htelo da da saglasnost na njegov kadrovs-ki plan, dok su istovremeno predviđena sredstva nedovoljna i za plate već postojećih zaposlenih (Poverenik 2018a). Na ovaj način se ne samo ugrozila finansijska nezavisnost Poverenika, već i doveo u pitanje opstanak same institucije. S druge strane, treba napomenuti da je Skupština u relativnom kratkom roku dala saglasnost na nove pravilnike o sistematizaciji radnih mesta u službama Zaštitnika građana i Poverenika za zaštitu ravnopravnosti krajem aprila 2019. godine, što je praksa koja bi trebalo pravilo, a ne izuzetak.

Obezbeđivanje tehničkih uslova za rad jedan je osnovnih preduslova za funkcionisanje svih, pa tako i nezavisnih institucija. Vladi je bilo potrebno gotovo deset godina (2004 - 2013) da Povereniku za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti dodeli trajne prostorije za rad (B92 2013), dok to do danas nije učinjeno u slučaju Zaštitnika građana, koji se i dalje nalazi u privremenom smeštaju, iako je već odavno protekao rok predviđen Akcionim planom za Poglavlje 23 da se ovom organu dodele stalne prostorije. Sedište Poverenika za zaštitu ravnopravnosti je, pak, godinama bilo u privatnoj zgradi i nepristupačno za mnoge kategorije građana.

Nisu samo institucionalni mehanizmi korišćeni da se ometa rad kontrolnih tela. Neinstitucionalni mehanizmi, u vidu političkih pritiska i tabloidnih kampanja, upotrebljavali su se, i i dalje se upotrebljavaju za *ad hominem* napade na rukovodioce kontrolnih tela, u cilju njihovog diskreditovanja. Najflagrantniji primer toga je višemesečna tabloidna kampanja, koja je usledila nakon pokušaja zaštitnika građana Saše Jankovića da istraži sve činjenice u vezi sa incidentom na Paradi ponosa 2014. godine, u kojem su učestvovali pripadnici Žandarmerije i bataljona vojne policije specijalne namene „Kobre“. Ne samo da su prorežimski tabloidi gotovo progonili zaštitnika građana, već su im se u tome

pridružili i narodni poslanici vladajuće koalicije na sednici skupštinskog Odbora za kontrolu službi bezbednosti. Iako su navodi Zaštitnika građana o nezakonitostima u radu Vojno-bezbednosne agencije (VBA) kasnije potvrđeni od strane samog Odbora, na sednici je zaštitnik građana optužen da ugrožava nacionalnu bezbednosti, umesto da su se poslanici fokusirali na rad VBA koja je prikupljala podatke o aktivnostima opozicionih političkih partija (Zaštitnik građana 2016: 17). Ova matrica udruženog delovanja vladajućih struktura i prorežimskih medija kasnije je iskorišćena i protiv poverenika za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti, Rodoljuba Šabića, koga je šef poslaničke grupe Srpske napredne strane u Skupštini čak upitao „kada će prestati da radi protiv interesa sopstvene države, a za račun stranih obaveštajnih službi“ (Danas 2018a). Kako je ovo pitanje bilo upućeno tokom dana za poslanička pitanja, ono je prosleđeno Povereniku, koji je na njega i odgovorio (Poverenik 2018b). Brojne su druge metode kojima je otežavan položaj i funkcionisanje Poverenika u vršenju poslova iz oba njegova mandata. Poverenik je, na primer, mesecima čekao da mu se izda bezbednosni sertifikat za pristup dokumentima sa oznakom „državne tajne“ (Poverenik 2018c). Njegova uporna insistiranja o neophodnosti zakonitog uređenja bezbednosnih provera i korišćenja video nadzora u javnom prostoru takođe su nailazila na oštar otpor i napade nadležnih organa. U domenu obezbeđivanja pristupa informacijama od javnog značaja, Poverenik se takođe suočavao sa brojnim izazovima. Naime, s jedne strane, Vlada neretko odbija da obezbedi izvršenje njegovih rešenja, što je dužna da čini po zakonu (Poverenik 2018d), dok je s druge primetna sasvim neuobičajna praksa da neke lokalne samouprave i javna preduzeća zasipaju Poverenika ogromnim brojem neobičnih zahteva, koji niti su u interesu tih preduzeća, niti postoji objašnjenje zbog čega se zahtevi šalju (Danas 2018b).

Pored toga, nedavno su neka javna preduzeća čak uvela novu metodu izigravanja prava na pristup informacijama od javnog značaja, jer su počela da odbijaju da uopšte prime akte koje im upućuje Poverenik (Poverenik 2019).

Intencija daljeg cementiranja moći: ustavno uređenje zavisnog sudstva i kreiranje paralelnog civilnog društva

Narušena ravnoteža između izvršne i zakonodavne vlasti u Srbiji nema samo negativne posledice po nezavisna tela, ali i druge elemente četvrte grane vlasti (poput civilnog društva) već i po sudsku vlast, kao stožera i garanta vladavine prava. O tome najbolje svedoči proces pripreme ustavnih amandmana iz oblasti pravosuđa, kroz koji je izvršna vlast, preko Ministarstva pravde, izvršila atak na strukovna udruženja, ali i utrla put daljoj politizaciji sudstva. Uprkos tome što su u procesu pripreme ustavnih amandmana ispravljene neke logičke i tehničke greške koje su se našle u njihovoj prvoj verziji, zadržan je pristup premeštanja političkog uticaja na izbor sudija i tužilaca sa Narodne skupštine na pravosudne savete. Umesto da Visoki savet sudstva i Visoki savet tužilaca samostalno odlučuju o izboru sudija i tužilaca, kako ističu strukovna udruženja, sastavom ovih tela se održava uticaj zakonodavne i izvršne vlasti na postupak izbora (Beogradski centar za ljudska prava, internet). Drugim rečima smanjuje se broj sudija i tužilaca u pravosudnim savetima u odnosu na postojeće ustavno rešenje, a povećava broj članova ovih saveta izabраниh od političke većine. Tako je ne samo propuštena prilika da se ojača nezavisnost sudova, ali i uspostavi nezavisnost tužilaštva, već su i postojeće garancije umanjene do mere da se ozbiljno dovodi u pitanje

podela vlasti. Neki posmatrači su u tome prepoznali name-ru da se pravosuđe potčini izvršnoj i zakonodavnoj vlasti (Jeremić, internet).

Proces pripreme ustavnih amandmana pored neuvažavanja stavova strukovnih udruženja obeležilo je i stvaranje paralelnog civilnog društva, odnosno uspostavljanja tzv. vladinih nevladinih organizacija (GONGO; videti više u Niam 2009), koje su za glavni cilj imale da zdušno i nekritički podrže svaki potez Ministarstva pravde, u pokušaju da se stvori privid šire društvene podrške za amandmane (Petrović Škero i Zdravković 2019). Slični trendovi stvaranja paralelnog civilnog društva, odnosno provladinih udruženja primetni su u poslednje vreme i u drugim oblastima, poput bezbednosti, socijalne zaštite i medija. Medijski napropraćeniji je bio konkurs Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja za dodelu sredstava za projekte udruženja građana u oblasti socijalne zaštite iz 2014. godine, kada su sredstva iz budžeta dobila brojna udruženja osnovana neposredno pre ili čak tokom konkursa, ali i ona koja se uopšte ne bave socijalnom zaštitom, dok su neki pojedinci istovremeno bili na čelu više udruženja (Blic 2014a). Zbog brojnih nepravilnosti deo civilnog sektora tražio je da se konkurs poništi, a resorni ministar podnese ostavku. Ministar je na kraju zaista poništio konkurs. Nepravilnosti na kraju nisu ispravljene niti je raspisan novi konkurs, već je ministar sredstva preusmerio u Fond za lečenje retkih bolesti dece (Blic 2014b), iako su sredstva u budžetu bila namenjenoj sasvim drugoj nameni.

Celokupna priprema ustavnih amandmana u oblasti pravosuđa primer je fingiranja inkluzivnog i transparentnog procesa, koja je pre poslužila za obračun sa neistomišljenicima, nego za dobijanje kvalitativno boljih normi. Posebno zabrinjava spremnost izvršne vlasti da sasvim arbitrarno interpretira mišljenja međunarodnih tela, poput Venecijan-

ske komisije ili Konsultativnog veća evropskih sudija. Slično se desilo i sa tumačenjem izveštaja Grupe države protiv korupcije Saveta Evrope (GRECO), kada je Ministarstvo pravde saopštilo da je Srbija „ispunila gotovo sve preporuke ovog tela u većem delu“ (Ministarstvo pravde 2015), iako je u samom izveštaju eksplicitno stajalo da država „nije na zadovoljavajući način sprovela ni jednu od 13 preporuka“ (GRECO 2015: para 98).

Zaključak

Ovim radom želeli smo da pokažemo da je po demokratski poredak u Srbiji uznemiravajući trend narušene ravnoteže između tri grane vlasti u korist izvršne vlasti, dobio novu dimenziju. Ne samo da izvršna vlast *de facto* ima prevlast nad parlamentom, već se i sam parlament, odnosno njegova vladajuća većina svojski potrudila da dodatno zloupotrebi, pa i obesmisli svoje sopstvene procedure, ali i slovo zakona. U radu smo pokazali da Narodna skupština ne sprovodi nadzor nad Vladom na način koji je ustavnim dizajnom zamišljen, dok istovremeno i svoje ostale funkcije obavlja s jednakim (ne)uspehom. Prostor za parlamentarnu debatu je izuzetno sužen u svim aspektima njegovog rada. Instituti javnog slušanja i poslaničkih pitanja se sve ređe koriste. Zakoni se mahom usvajaju po hitnom postupku, uz objedinjenu raspravu, praćenu nesvrshodnim amandmanima vladajuće većine koji se na kraju povlače, ali se njima onemogućuju predstavnici opozicije da iznesu svoje stavove. Ovakav razvoj, uz zabrinjavajuće nisko poverenje građana u Narodnu skupštinu, dokazano brojnim istraživanjima javnog mnjenja, itekako doprinosi da se položaj, dostojanstvo i ugled najvišeg predstavničkog tela u Srbiji dodatno urušavaju.

Ovim radom smo težili i da demonstriramo da je dominacija moći izvršne vlasti u Srbiji otišla dalje od *de facto* „prevlasti“ nad parlamentom, već i da ima najdirektniji uticaj na urušavanje celokupnog sistema podela vlasti kroz faktičko onemogućavanje nezavisnog delovanja sudske vlasti i kontrolnih tela, ali i obesmišljavanja učešća civilnog društva u kreiranju javnih politika. Kroz analizu različitih aspekata odnosa parlamenta i nezavisnih kontrolnih tela ukazano je da Skupština, umesto da deluje kao glavni partner i garant nezavisnosti kontrolnih tela, zapravo učestvuje u napadima na njih, te svojim postupanjima otežava, a u nekim segmentima i onemogućava normalno funkcionisanje i ostvarivanje svrhe ovih kontrolora vlasti. Sumarno posmatrano, glavni problem u odnosu nezavisnih kontrolnih tela i izvršne, odnosno zakonodavne vlasti je u tome što da umesto da institucionalnu kritiku kontrolnih tela vidi kao instrument za unapređenje svog rada, vlast je prečesto tumači i etiketira kao političko opoziciono delovanje, na različite načine izbegavajući da na takvu kritiku argumentovano odgovori. Kao što se videlo na primeru reakcija nekih narodnih poslanika i resornih ministara, vlast neretko izjednačava kritiku svog rada sa kritikom svoje političke stranke, zanemarujući standardni ustavni princip po kojem političke stranke ne mogu neposredno vršiti vlast, niti je sebi potčiniti (Glušac 2018b). Zbog svoje prirode i mandata, kontrolna tela predstavljaju institucionalnu prepreku, odnosno opoziciju autoritarnoj vlasti (Glušac 2018c). U tom smislu, od najvećeg značaja je razumeti da je kritika vlasti utkana u sam njihov dizajn (Glušac 2018c).

Konačno, u poslednjem delu rada smo se koncentrisali na to kako egzekutiva kroz proces pripreme ustavnih amandmana u oblasti pravosuđa i samih predloženih rešenja zapravo ugrožava nezavisnost pravosuđa, umesto da je jača. Ukupno gledano, rezultat ovakvog procesa pripreme us-

tavnih amandmana nije samo predlaganje spornih ustavnih normi, već i temeljno narušavanje poverenja između grana vlasti, odnosno širenje jaza između različitih državnih i ne-državnih aktera. Stvaranju atmosfere nepoverenja i straha svakako su doprineli i naponi da se stvori paralelno civilno društvo, po meri vlasti, kako bi se pokušalo da se nadjačavaju glasovi kritičnih udruženja i pojedinaca. Time je izvršna vlast pokazala da želi da simulira da sluša, ali da je svakako ne interesuje i da čuje.

Srbija je upala u spiralu retrogradnih nedemokratskih trendova koji prete da u potpunosti uruše njen pravni i politički sistem. Često se ranije moglo čuti da narodni poslanici nemaju dovoljno znanja niti veštine da primene sve mogućnosti koje su im na raspolaganju kako bi istinski bili ogledalo naroda, odnosno kako bi s jedne kreirali adekvatan demokratski zakonodavni okvir, a s druge pažljivo kontrolisali njegovo sprovođenje. Sadašnja skupštinska većina je pokazala da itekako poseduje i veštinu i maštovitost, ali ne da bude zaštitnik demokratije, već izvršne vlasti. Time ne degradira samo svoj položaj, već i onemogućava druge delove državnog sistema, poput pravosuđa i kontrolnih tela, da vrše svoje funkcije. Rezultat je već poguban, a ne naslućuje se svetlo na kraju tunela. Preostaje da se nadamo da je to ipak samo tunel, a ne putovanje u središte zemlje.

Literatura

B92 (2013). „Poverenik konačno dobio prostorije“, 5/08/13, (internet) dostupno na: https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2013&mm=08&dd=05&nav_id=739511 (pristupljeno 1. maja 2019).

Beogradski centar za ljudska prava (2018). „Saopštenje povodom Četvrtog nacrta amandmana na Ustav Republike Srbije“, (internet) dostupno na: http://www.bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2018/10/Cetvrti-Nacrt-ustavnih-amandmana_zajednicko-saopstenje.pdf (pristupljeno 14. februara 2019).

Bieber, Florian (2018), „Patterns of competitive authoritarianism in the Western Balkans”, *East European Politics*, 34:3, str. 337-354.

Blic (2014a),

„Dva miliona evra namenjenih NVO preusmereno Fondu za lečenje retkih bolesti”, 10/12/2014, (internet) dostupno na: <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/dva-miliona-evra-namenjenih-nvo-preusmereno-fondu-za-lecenje-retkih-bolesti/ld7dk0l> (pristupljeno 1. maja 2019).

Blic (2014b),

„Široke ruke: Vulin na lepe oči podelio 226 miliona dinara”, 27/11/2014, (internet) dostupno na: <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/siroke-ruke-vulin-na-lepe-oci-podelio-226-miliona-dinara/5m7l8tb> (pristupljeno 1. maja 2019).

Branković, Tamara i Željka Cvejic (2018),

Izbori u Srbiji – demokratija zamagljena kampanjom, Beograd: CRTA.CRTA (2019), Učešće građana u demokratskim procesima, (internet) dostupno na: <https://crt.rs/wp-content/uploads/2019/03/U%C4%8De%C5%A1%C4%87e-gra%C4%91ana-u-demokratskim-procesima-u-Srbiji-2018..pdf> (pristupljeno 1. maja 2019)

Danas (2018a),

„Martinović: Kada će Šabić prestati da radi za strane obaveštajne službe”, 02/10/2018, (internet) dostupno na: <https://www.danas.rs/politika/martinovic-kada-ce-sabic-prestati-da-radi-za-strane-obavestajne-sluzbe/> (pristupljeno 1. maja 2019).

Danas (2018b),

„Vodovod Surdulica obesmišljava rad kontrolnih tela”, 24/02/2018, (internet) dostupno na: <https://www.danas.rs/drustvo/vodovod-surdulica-obesmislava-rad-kontrolnih-tela/> (pristupljeno 1. maja 2019).

Freedom House (2019),

Freedom in the World 2019: Democracy in Retreat, (internet) dostupno na: https://freedomhouse.org/sites/default/files/Feb2019_FH_FITW_2019_Report_ForWeb-compressed.pdf, (pristupljeno 1. maja 2019).

Glušac, Luka (2018a),

„Assessing the Relationship between Parliament and Ombudsman: Evidence from Serbia (2007-2016)”, *International Journal of Human Rights, First View*, str. 1-24.

Glušac, Luka (2018b),

„Uticaj konstitucionalizacije ombudsmana na njihovo funkcionisanje u tranzicionim državama”, u Biljana Đorđević (ur.), *Konstitucionalizam i ustavni dizajn u demokratskoj recesiji*, Beograd: Udruženje za političke nauke, str. 311-326.

Glušac, Luka (2018c),

Razvoj nacionalnih institucija za ljudska prava i njihov odnos sa Ujedinjenim nacijama (doktorska disertacija), Beograd: Fakultet političkih nauka.

GRECO (2015),

Serbia Compliance Report, Fourth Evaluation Round, Corruption prevention in respect of members of parliament, judges and prosecutors, (internet) dostupno na: <https://rm.coe.int/fourth-evaluation-round-corruption-prevention-in-respect-of-members-of/1680792e56> (pristupljeno 1. maja 2019).

Jeremić, Vuk (2018), „Vlast ne odustaje od kontrole pravosuđa“, *Danas*, 13. septembra, (internet) dostupno na: <https://www.danas.rs/drustvo/vlast-ne-odustaje-od-kontrole-pravosudja/> (pristupljeno 14. februara 2019).

McMillan, John (2010),

„Re-thinking the Separation of Powers“, *Federal Law Review* 3, str. 423-443.

Ministarstvo pravde (2015),

„Ubrzan rad na ispunjavanju svih preporuka GREKA“, 15/03/2015, (internet) dostupno na: <https://www.mpravde.gov.rs/vest/18494/ubran-rad-na-ispunjavanju-svih-preporuka-greka.php> (pristupljeno 1. maja 2019).

Niam, Moses (2009),

„What Is a GONGO?“, *Foreign Policy*, (internet) dostupno na: <https://foreignpolicy.com/2009/10/13/what-is-a-gongo/> (pristupljeno 1. maja 2019).

Otvoreni parlament (2019),

Bilten Otvorenog parlamenta: Parlament pod lupom, Vol 5, No 5, mart 2019, (internet) dostupno na: <https://otvoreniparlament.rs/uploads/istrazivanja/Otvoreni%20parlament%20-%20Bilten%205%20-%20Mart%202019.pdf> (pristupljeno 1. maja 2019)

Pajvančić, Marijana (2009),

„Ustavne pretpostavke odgovorne vlade – Nemačko iskustvo: kontrola vlasti u nemačkom ustavu“, u Ljubica Đorđević, Aleksandra Popović (prir.), *Vladavina prava – odgovornost i kontrola vlasti*, Beograd: Fondacija Konrad Adenauer, str. 38-39.

Petrović Škero, Vida, Zdravković, Ana (2019),

Procedura predlaganja ustavnih amandmana. Beograd: CRTA.

Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti (2018a),

„Ministarstvo finansija diskriminatornim postupanjem ugrožava funkcionisanje i opstanak institucije Poverenika“, 26/03/2018, (internet) dostupno na: <http://tiny.cc/0ylz5yhttps://ombudsman.rs/index.php/2013-01-14-14-36-04> (pristupljeno 1. maja 2019).

Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti (2018b),

Dopis Narodnoj skupštini, (internet) dostupno na: <https://www.poverenik.rs/images/stories/dokumentacija-nova/pismaorganima/2018/Martinovic.pdf> (pristupljeno 1. maja 2019).

Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti (2018c),

„Poverenik za informacije, do daljeg, bez mogućnosti pristupa određenim poverljivim dokumentima“, 07/05/2018, (internet) dostupno na: <http://tiny.cc/tllz5y> (pristupljeno 1. maja 2019).

Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti (2018d),

„Poverenik zahtevao od Vlade da izvrši svoju zakonom utvrđenu obavezu“, 25/05/2018, (internet) dostupno na: <http://tiny.cc/0ylz5y> (pristupljeno 1. maja 2019).

Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti (2019),

„Nov način izigravanja prava na pristup informacijama od javnog značaja“, 15/04/2019, (internet) dostupno na: <http://tiny.cc/stmz5y> (pristupljeno 1. maja 2019).

Otete institucije u Srbiji

Stojiljković Zoran, Jelena Lončar i Dušan Spasojević (ur.) (2015)

Parlament i demokratija, Beograd: Fakultet političkih nauka.

Tepavac, Tara (2017),

„Kontrolna funkcija Narodne skupštine Republike Srbije“, u Stevan Lilić (ur.), *Perspektive implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije*,

Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, str. 699-709.

Tepavac, Tara (2019),

Narodna skupština Republike Srbije: hram ili paravan demokratije?

Beograd: CRTA.

Urošević, Bogdan (2018),

„Upotreba i razumevanja koncepta ‘četvrta vlast’“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 20, str. 163-182.

Ustav Republike Srbije, „Sl. glasnik RS“, broj 98/2006.

Vasović, Vučina (2008),

Savremene demokratije. Beograd: Službeni glasnik.

Wilkins, Peter (2016),

„Watchdogs as Satellites of Parliament“, *Australian Journal of Public Administration*, 1, str. 18-27.

Wilson, Matthew Charles and Josef Woldense (2019),

„Contested or established? A comparison of legislative powers across regimes“, *Democratization*, 26:4, str. 585-605.

102

Zaključak povodom razmatranja Redovnog godišnjeg izveštaja Zaštitnika građana za 2012. godinu, „Sl. glasnik R“S, broj 57/13.

Zaključak povodom razmatranja Redovnog godišnjeg izveštaja Poverenika za zaštitu ravnopravnosti za 2013. godinu, „Sl. glasnik RS“, broj 60/14.

Zaštitnik građana (2016),

Godišnji izveštaj za 2015. godinu, Beograd.

Zaštitnik građana (2019),

Statistika o radu, (internet) dostupno na: <https://ombudsman.rs/index.php/2013-01-14-14-36-04> (pristupljeno 1. maja 2019).